

ברכת מעין שלש

אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו נחלת שדה וכרם העיני האנשים ההם תנקר לא נעלה: (במדבר טז, יד)

שבת א"י

א"י נשתבח גם בפירותיה כמו שכתוב (דברים ח, ח) ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש. וגם קובע ברכה מיוחדת באכילת הפירות שבהם נשתבח הארץ, והיא ברכת מעין ג'.

דאורייתא או דרבנן

נחלקו הראשונים בגדר חיוב ברכת מעין ג', ברמב"ם מבואר שאינו אלא מדרבנן, שכתב (ברכות א, א) וז"ל מצות עשה מן התורה לברך אחר אכילת מזון, שנאמר ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך, ואינו חייב מן התורה אלא אם כן שבע שנאמר ואכלת ושבעת וברכת, ומדברי סופרים אכל אפילו כזית מברך אחריו. ממשיך הרמב"ם (הלכה ב) ומדברי סופרים לברך על כל מאכל תחלה ואח"כ יהנה ממנו, ואפילו נתכוין לאכול או לשותות כל שהוא מברך ואח"כ יהנה, וכן מדברי סופרים לברך אחר כל מה שיאכל וכל מה שישתה, והוא שישתה רביעית והוא שיאכל כזית.

אבל דעת הרא"ש (ברכות ו, טז) והריטב"א (ברכות מד, א) שברכה אחת מעין ג' הוי מה"ת. עי"ש (בריטב"א) למה דווקא בפת חייב בג' ברכות ואילו בשאר שבעת המינים אינו חייב אלא ברכה אחת מעין ג'.

בירך מעין שלש על הלחם

עוד נחלקו הראשונים במי שבירך ברכת מעין ג' על לחם, האם הוא יוצא ידי חובתו או לא. שיטת הריטב"א (ברכות מד, א) דשפיר יוצא יד"ח, ועי"ש שהטעם הוא משום דכללינהו רחמנא כל שבעת המינים ביחד, ובא לומר שבדיעבד יוצא ידי חובתו בהמ"ז גם בברכת מעין ג'. אבל עי' מש"כ לעיל (מ, ב) דדווקא ברכת על המחיה פוטר משום דעכ"פ נזכר ענין מזון, משא"כ ברכת על הפירות, שלא מוזכר כל ענין המזון אינו פוטר לחם. (וקצ"ע שאם המקור הוא מזה שכללינהו כל שבעת מינים ביחד, א"כ למה ברכת על העץ אינו פוטר.)

ממשיך הריטב"א שאע"ג דבברכת מעין ג' לא הזכיר ברית ותורה, ואמרינן (ברכות מח, ב) כל שלא אמר ברית ותורה לא יצא ידי חובתו, הכוונה שלא יצא יד"ח כראוי, אבל בדיעבד אינו חוזר. שבעין זה מצינו (פסחים קטז, א) כל שלא אמר ג' דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו וכו', והכוונה שלא יצא יד"ח כראוי.

אבל הריטב"א בהלכות ברכות (פ"ב אות כ"א) כתב להדיא שכל שראוי לברך עליו ברכת שלש ובירך ברכה אחת מעין ג' לא יצא. [ואין להקשות סתירה בריטב"א, שמה שמודפס כחי' הריטב"א על מסכת ברכות אינו מהריטב"א אלא שיטה של הר"א אלאשבילי, אביו של הריטב"א.].

ברכת המזון לפטור מעין שלש

נחלקו הפוסקים האם בהמ"ז פוטר מעין ג', בשו"ע (או"ח רח, יז) כתוב ברכת שלשה אינה פוטרת מעין שלשה, שאם אכל דייסא אין ברכת המזון פוטרתו, אבל ביין ברכת ג' פוטרתו, שאם בירך על היין בהמ"ז במקום על הגפן, יצא. וה"ה אם בירך על התמרים בהמ"ז במקום על העץ, יצא. ואפילו לא אמר אלא ברכת הזן, בין על היין בין על התמרים יצא. ואם נזכר עד שלא חתם בברכת הזן, יתחיל ועל שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה, ויסיים ברכה דמעין שלשה.

וצ"ב מה החילוק בין דייסא לתמרים ויין, הרי דייסא זיין יותר מתמרים ויין, ועי' במשנ"ב (ס"ק עה) שאפ"ה כיון דאית להו עילויא אחרינא בפת, שפת נעשית עיקר ממיני דגן, לא שייך ברכת שלשה כי אם בפת.

עוד כתב שלדינא הסכימו כמה אחרונים שלא כדעת המחבר אלא כל שהוא ממיני דגן בדיעבד בהמ"ז פוטרותן, דכיון דהוא זיין לא גריעא מתמרים, וכ"ש בפת כיסנין דודאי בהמ"ז פוטרותן.

נשים בברכת מעין ג'

יש לחקור לפי הצד שברכת מעין ג' הוי מה"ת, האם נשים חייבות בברכת מעין ג'. והנה נחלקו רש"י ותוס' בטעם למה נשים פטורות מבהמ"ז מה"ת, לפי רש"י הטעם משום שאינן בארץ, לפי תוס' אינן בברית ותורה, ויתכן נ"מ בזה לגבי ברכת מעין ג', שלפי תוס' הרי במעין ג' בכל מקרה לא הוזכר ברית ותורה, א"כ יתכן שאפילו אם פטורות מבהמ"ז חייבות במעין ג'. אבל לפי רש"י שתלוי בזה שנשים אינן בארץ, והרי גם במעין ג' הוזכר ארץ, א"כ אם פטורות מבהמ"ז פטורות גם במעין ג'. אבל אולי אפילו לתוס' לא יתכן שפטורות מבהמ"ז אבל ברכה שהיא רק מעין בהמ"ז הן חייבות, וצ"ע.

על העץ לפטור בורא נפשות

כתוב בשו"ע (או"ח רח, יג) מי שאכל פירות מז' המינים ואכל תפוחים, א"צ לברך על התפוחים בורא נפשות, שגם הם בכלל ברכת על העץ שגם הם פה"ע. אבל אם אכל תפוחים ושתה יין, צריך לברך בורא נפשות על התפוחים, וכ"ש אם אכל בשר או פרי האדמה ושתה יין, או אכל מז' המינים שצריך לברך על כל אחת ואחת. וה"ה אם אכל בשר ודגים ואכל מחמשת מינים, אין ברכת על המחיה פוטרת את הבשר ואת הדגים.

קדימה בברכות

כל זה לענין ברכה אחרונה, ולענין ברכה ראשונה יש לדון האם לברך על מין משבעת המינים או על התפוח אם היא יותר חביב לו. והנה כתוב בשו"ע (או"ח ריא, א - ב) היו לפניו מיני פירות הרבה, אם ברכותיהם שוות ויש ביניהם ממין שבעה, מקדים מין ז' אעפ"י שאינו חביב כמו המין האחר. ואם אין ביניהם ממין שבעה, מקדים החביב. ולהרמב"ם אם היה מין אחד חביב לו יותר, בין שברכותיהם שוות בין שאינם שוות בין שיש בהם ממין ז' בין שאין בהם ממין ז', מקדים החביב לו אז באותה שעה, ואם אינו רוצה בזה יותר מבזה, אם יש ביניהם משבעת המינים, עליו מברך תחלה.

ועי' במשנ"ב (ס"ק יג) שמסתימת המחבר משמע שהעיקר כדעה הראשונה שהיא דעת רוב הפוסקים, ולכן למעשה עליו לברך על שבעת המינים.

ענבים או תמרים

כתוב בשו"ע (או"ח ריא, ד) כל הקודם בפסוק ארץ חטה ושעורה (דברים ח, ח) קודם לברכה, וארץ בתרא הפסיק הענין, וכל הסמוך לו חשוב מהמאוחר ממנו לארץ קמא. הילכך תמרים קודמים לענבים, שזה שני לארץ בתרא וזה ג' לארץ קמא.

תמרים או תאנים

ומה"ט מי שאוכל תאנה ותמר שעליו לברך על התאנה, משום שהתאנה שני לארץ הראשון, ותמר שלישי לארץ השני.

יין קודם לתמרים ולא למעשה קדירה

וכתב הרמ"א שדווקא באוכל ענבים כמות שהן, אבל אם עשה מהן יין שקובע ברכה לעצמו בפה"ג חשובה והיא קודמת לברך עליו תחלה. אבל מעשה קדירה מחמשת מיני דגן, היא חשובה יותר מברכת היין. ומסביר המשנ"ב

(ס"ק כד) שגם ברכת בורא מיני מזונות היא ברכה מבוררת כמו ברכת היין, והרי היא קודמת ליין בקרא. ונקט הרמ"א מחמשת מיני דגן להשיענו דאף כוסמין ושבולת שועל ושיפון מזון הנעשה מהן ג"כ קודמין ליין, דהם ג"כ בכלל חטים ושעורים.

מי שאינו רוצה לאכול מין השבעת המינים עכשיו

יש להסתפק במי שיושב לאכול כמה סוגי פירות, וברצונו לאכול למשל תפוח עכשיו, ורק כעבור שעה רוצה לאכול תמר, האם נאמר שיקדים אכילת מין שבעה כדי שהברכה יהיה עליו, או דלמא שכל דיני קדימה אינם אלא כשרוצה לאכל את שניהם עכשיו. והנה כתב הרמ"א (או"ח ריא, ה) כל הא דאמרינן דאחד קודם לחבירו, היינו שרוצה לאכול משניהם לכן יש להקדים החביב או החשוב, אבל אם אינו רוצה לאכול משניהם, אינו מברך רק על זה שרוצה לאכול אעפ"י שגם השני מונח לפניו. א"כ לכאורה ה"ה בעניינינו שא"צ לאכול הפרי של שבעת המינים.

אמנם המשנ"ב (קסח, ה) כתב שכל זה דוקא אם אינו רוצה לאכול אלא מאחד, אבל אם ברצונו שיהיה הוא לאכול מזה או מזה, ושניהם מונחים לפניו, אף שאינו רוצה לאכול משניהם יחד מצוה מן המובחר לבצוע על המוקדם בפסוק ושאר המעלות. ולפי"ז נראה שה"ה בנ"ד שיקדים המאוחר כדי לברך על מין שבעה, או לפחות שיטעום את הפרי של שבעת המינים, ואח"כ יאכל כמו שירצה.

על הגפן לפטור בורא נפשות

עוד כתוב בשו"ע (שם טז) שאם שתה יין ומים, אין לו לברך על המים בורא נפשות, שברכת היין פוטרתן כשם שבברכה ראשונה יין פוטר כל מיני משקים.

וכתב המשנ"ב (ס"ק עב) דמיירי כשקבע על היין ואז פוטר אפילו לא היו המשקין לפניו בשעת ברכה, או דמיירי שהיו המשקין לפניו בשעת ברכה, ואז פוטר אפילו לא שתה רק כוס אחד, אבל אם לא קבע וגם לא היו המשקין לפניו בשעת ברכה, אז צריך לברך על המשקין לאחריהם כשם שצריך לברך עליהם לפנייהם, כמבואר לעיל (קעז משנ"ב סק"ג).

לכלול במעין ג' מספק

איתא בשו"ע (או"ח רח, יח) לא יכלול על הספק שום תוספת בברכה מעין ג', אע"פ שאינו מוסיף שם ומלכות, (פי' כגון ששתה משקה שספק אם ברכתו על הגפן וכו', או בורא נפשות רבות וכו'), לא יאכל דבר שברכתו בורא נפשות רבות ודבר שברכתו על העץ ויכלול עמו ג"כ על הגפן ועל פרי הגפן כו' מספק). המקור הוא בתרה"ד (סי' ל) דדן לגבי יין מבושל האם מטעם ספק אפשר לכוללו בברכת מעין ג' על פירות וכיוצא בזה. וכתב שבעצם אין כ"כ ספק, ויכול לברך על הגפן לבד. אבל למי שבאמת נסתפק לא שפיר דמי לכלול על הספק שום נוסח אחרת בברכה דמעין ג', אע"פ שאינו מוסיף שם ומלכות.

ומביא ראיה מהא דמייתי התוס' מירושלמי דברכות, ר' ירמיה לא אכל סולתא דמן יומיה, משום דהוי מסופק בברכה אחרונה, אי מברכין לאחריו מעין ג' על האדמה ועל פרי האדמה. וכתוב בהל' ברכות למהר"ם דמה שלא אכל בתוך הסעודה, והיה פוטר בברכת המזון, משום דס"ל כרב ששת דדברים הבאין שלא מחמת סעודה צריכין ברכה לפנייהם ולאחרייהם, ואין ברכת המזון פוטרתן. ועדיין תקשה אמאי לא אכלו מן יומיו עם ביצים ותאנים, והוה פוטרתן ממ"נ, אלא ע"כ שאין כוללים בברכה דמעין ג' שום ספק, כגון זה שהיה צריך לומר על העץ ועל פרי העץ בשביל התאנים, ולכלול בה על האדמה ועל פרי האדמה, מחמת ספק דסולת, וה"ה בנ"ד אין כוללין בה מספק. וכתב תרה"ד שאין לחלק ולומר דהתם אי סבירא לן דאין מברכין על סולת על האדמה ועל פרי האדמה, ע"כ הטעם משום דחכמים לא תיקנו מטבע ז' על האדמה ועל פרי האדמה, משום דלא שייכא אלא אאוכל סולת או כוסס חיטין והך אכילה לא חשיבא, וא"כ הך מטבע לא אשכחן בשום דוכתא, ולכך אין כוללים

אותו, אבל מטבע דאשכחן בעלמא כגון על הגפן ועל פרי הגפן לעולם נימא דכילינן לך, דאמאי נחלק במילתא דלית בה טעמא, דמה טעם לא נכלל בו כל ספיקות, וכיון דמילתא בלא טעמא הוא, לא מחלקינן בהו בסברות המבוים מן הלב.

ועי' בחי' הגרע"א (ברכות לז, א) שדוחה ראיית תרה"ד, דהא בטעה והזכיר מאורע שאר הימים בתפלה שלא בזמנה לא הוי הפסק, (וכמבואר בשו"ע סוף סימן ק"ח), הרי כיון דנוסחא זו יש לה עיקר באיזה זמן לא הוי הפסק אף שלא בזמנה, וא"כ שפיר יש לחלק דבההיא דסולת אי אפשר לכלול על האדמה, דאם לא תקנו כלל לברך על האדמה ואינו מאורע בשום פעם הוי הפסק באמצע ברכת מעין ג', משא"כ בדינא דתרה"ד י"ל דיכול לכלול מספק על הגפן, ולא הוי הפסק כיון דהוא מאורע בשותה יין.

ספק בירך מעין ג'

איתא בשו"ע (או"ח רט, ג) כל הברכות אם נסתפק אם בירך אם לאו, אינו מברך לא בתחלה ולא בסוף, חוץ מבהמ"ז מפני שהוא של תורה.

וכתב המשנ"ב (ר"ט ס"ק י) שמיירי דווקא אם אכל כדי שביעה דאז הוא מחוייב מן התורה. עוד כתב שמשמע מהמחבר שסתם כהרמב"ם וסמ"ג שברכה מעין ג' שמברכין על שבעת המינים אינו אלא מדרבנן, אבל באמת יש הרבה ראשונים שסוברין שהוא מדאורייתא, וע"כ כתבו האחרונים דמי שאכל כדי שביעה מפירות או תבשיל של שבעת המינים ונסתפק לו אם בירך אחריו, יאכל עוד מאותו המין שיעור כזית ויברך אחריו ויוציא עי"ז גם הספק שלו. ועיין בפרמ"ג שמצדד דאם אין לו מאותו המין, יקח ממין אחר שהוא משבעת המינים, כגון שאכל פרי עץ יקח מיני מזונות ויכלול בהברכה על הפירות.

וק' הרי פסק המחבר שאין להוסיף בספק לברכת מעין ג', ויש שתירצו על פי מש"כ המשנ"ב (רח ס"ק פב) שדעת הט"ז, והסכימו אתו כמה אחרונים לדינא, דלא אמרינן סברא זו רק לענין לכתחלה, דהיינו שישתה משקה זו ויסמוך לענין ברכה אחרונה על סמך שיכלול אח"כ בתוכה שום תוספת, אבל לענין דיעבד דהיינו שכבר שתה משקה שיש לו ספק מוטב שיכלול בתוכה ממה שישאר בלי ברכה אחרונה כלל. ולפי"ז מובן למה באכל כדי שביעה וספק אם בירך שיכול לכלול ספיקו בברכת מעין ג', משום דהוי בדיעבד.

בירך "על הפירות" על יין

עוד העיר שם הבה"ל דלהפוסקים (לעיל סט"ו במשנ"ב) דאם בירך על היין בפה"ע יצא בדיעבד, משום שהיא ברכה כוללת כמו פה"א שכוללת ג"כ העץ, וא"כ בוודאי ה"ה בברכה אחרונה אם בירך על היין על העץ ועל פרי העץ דיצא בדיעבד, וכ"כ בנ"א (כלל נ), וא"כ אף אם ננקוט שלא כדעת הט"ז ג"כ יש לו תקנה, דהיינו שיברך רק על העץ ועל פרי העץ וכיון בהדיא להוציא גם הספק יין ששתה מקודם.

הוספת על הגפן אם שתה פחות מכשיעור

בשו"ת אגרי"מ (או"ח ב, קט) נשאל במי שאכל כזית מזונות ושתה יין חצי שיעור האם יזכיר על הגפן. והשיב שיכול לברך ואין בזה משום הפסק, דגדולה מזו סובר הט"ז שאף בשתה ספק אם הוא יין או שאר משקה דיוסיף גם על הגפן כשאכל אח"כ מיני מזונות, כיון שאין כאן ברכה לבטלה, ובזה חולק הרמ"א משום דאולי אין שייך שם גפן כלל, אבל בפחות מכשיעור ששייך שם גפן לכו"ע יכול להוסיף, וממילא טוב להוסיף. ואם שתה יין כשיעור כזית דהוא שליש רביעית כדאיתא במשנ"ב (רי, יא) שהוא ספק שמא מברכין על כזית כדאיתא שם בשו"ע (שם סעיף א) מחוייב להוסיף.

הגרשז"א זצ"ל (שמירת שבת כהילכתה פרק נד הע' עא) חולק עליו וסובר שלא יכלול על הגפן היכא ששתה פחות מכשיעור. ובספר וזאת הברכה (עמ' 48) מביא בשם עד נאמן שגם בעל האגרי"מ חזר בו בסוף ימיו וסובר שאין להוסיף על הגפן.

ובמקרה השני של האגר"מ ששתה שיעור כזית, אבל פחות מרביעית הובא גם בשם בעל הקהילת יעקב שחייב להוסיף על הגפן, ואפילו היכא שאכל פחות מחצי ביצה אלא כזית זמנינו, (שהוא שיעור מאוד קטן, בערך כעשר סמ"ק, בגודל של פקק של בקבוק סודה), צריך לכלול תוך הברכה על הגפן. ולפי"ז מי ששתה קצת יין מהקידוש אפילו כשיעור כוסית קטנה, עליו לכלול היין בתוך ברכת מעין ג' שמברך בסוף אכילתו.

אכל חצי זית מזונות וחצי זית פירות

בספר שש"כ (ח"ג פרק נד, עא) כתב הגרשז"א זצ"ל שהאוכל חצי זית עוגה וחצי זית תאנה, לפי האגר"מ יברך על המחיה ועל הפירות. ודלא כמש"כ בקשו"ע (סי' נא ס"ד), וז"ל כל האוכלין מצטרפין לכזית, ואם אכל כחצי זית מדבר שמברכין אחריו בורא נפשות רבות וחצי זית מדבר שמברכין עליו ברכה מעין שלש, או אפילו כחצי זית פת מברך לאחריהן בורא נפשות רבות. ונראה לי שהוא הדין אם אכל כחצי זית מפירות שמברכין לאחריהן על העץ, וכחצי זית ממין שמברכין לאחריו על המחיה, או כחצי זית פת (דהשתא אין כאן שום מין שברכה אחרונה שלו בורא נפשות רבות מכל מקום) מברך לאחריהן בורא נפשות רבות, ואם אכל כחצי זית ממין שמברכין לאחריו על המחיה, וכחצי זית פת, מברך לאחריהן על המחיה. ושתייה עם אכילה אין מצטרפין.

ובמשנ"ב מהדורת דרשו מביאים מש"כ הגרשז"א זצ"ל במקו"א לתמוה על הקצשו"ע, שהרי כשאכל ח"ש פירות וח"ש מזונות הרי בוודאי התחייב בברכת מעין ג', וכל הספק הוא רק מה להזכיר, א"כ איך יכול לפטור עצמו בברכת בורא נפשות. דבריו תמוהים, שהרי לא התחייב בברכת מעין ג', שלא אכל שיעור של דבר שמחייבו. ולפי"ז גם מה שכתב שלפי האגר"מ פשוט שמברך אינו נכון, דשם היה לו חיוב ברכת מעין ג' אז יוסיף, משא"כ שלא התחייב כלל.

והעיר חתני היקר הרב חננאל רטנברג שליט"א דאולי צ"ל שהגרשז"א הבין שהיות ונלמד מהפסוק ארץ חטה ושעורה וכו', ואפילו אם החיוב אינו אלא מדרבנן יש כאן אסמכתא, א"כ אין כאן חיוב נפרד על כל מין ומין, אלא חיוב כללי על כל שבעת המינים, א"כ שפיר מצטרפי אהדדי.

אכל פירות יין ומזונות וטעה

בפסקי תשובות (רח, יט) כתב שמי שאכל כמה מינים ושכח להזכיר כולם, שאם בתחילת הברכה או סמוך לחתימה או בחתימה הזכירם, יצא יד"ח ואינו חוזר ומברך. ואם תפס עצמו שטעה לפני שסיים ברוך אתה ה' יחזור למקום שטעה ויאמר כהוגן. ואם לא הזכירם לא בפתיחה ולא סמוך לחתימה ולא בחתימה חוזר ומברך מעין ג' ומזכיר מה ששכח.

ויש להעיר מהא דאיתא במשנ"ב (רח, סד) במי ששתה יין ואכל פירות שצריך לברך בורא נפשות על הפרות, ואינו נפטר בברכת מעין ג' על היין, וכתב המשנ"ב שאפילו להפוסקים שסוברין דבחתימה שבברכת היין מסיים על הארץ ועל הפירות, מ"מ כיון דפתיחה הוא מזכיר רק גפן אין תפוחים בכלל ואינו יוצא. ולפי"ז בכל ברכת מעין ג' אם לא פתח כראוי אע"פ שסיים כראוי לא יצא.

אבל עי"ש דיש אחרונים שכתבו דאם סיים בברכת היין על הארץ ועל הפירות אפשר דיוצא גם על התפוחים. ולכן מסיק המשנ"ב דיש לזהר היכא שאוכל תפוחים ושותה יין, שיברך תחלה בנ"ר על התפוחים, או שיסיים בברכת היין על הארץ ועל פה"ג. א"כ בנ"ד בדיעבד אין לו חוזר ולברך, משום דספק ברכות להקל.

אבל עדיין יש להסתפק דהנה האחרונים שהביא המשנ"ב הם העולת תמיד והח"א, ויעויין בע"ת שהביא דברי הרשב"א שאם בירך וסיים על הגפן ועל פרי הגפן אינו פוטר את בורא נפשות רבות משום הגפן ופרי הגפן, אבל אם סיים על הארץ ועל הפירות פוטר בורא נפשות רבות, דגם שאר הפירות בכלל.

אבל הנשמת אדם (כלל נ) אחרי שהביא הב"י בשם רשב"א שאם חתם על הארץ ועל הפירות פוטר גם התפוחים, הביא גם מש"כ בהגהת סמ"ק דאם אמר בתחלת ברכה ועל תנובת השדה פוטר גם ברכת בנ"ר מתפוחים, משמע

שרק משום שגם בתחילת הברכה הזכיר מעין ברכת בורא נפשות יצא, וכן כתב בהמשך שאינו חוזר ומברך בורא נפשות כיון שהזכיר תנובת השדה יצא, ולפי"ז מי שאכל פירות משבעת המינים ולא הזכירם בתחילה אלא בסוף, אולי לא יצא אפילו לפי הח"א, ואינו דומה לאכילת תפוחים, דכאן אין כאן התחלה כלל, ודו"ק.

אמנם בספר שדי חמד (מערכת ברכות א, כ) מביא בשם הרב פתח הדביר שאם חיסר בתחילה ונזכר לפני שסיים הברכה, שייסיים הברכה על תחילת הדברים, ואח"כ יאמר מה שחיסר כברכה בפני עצמו. (ואינו חוזר לתחילת הברכה כדברי הפסקי תשובות). ובדיעבד מהני אם חתם על הכל. ובספר וזאת הברכה (עמ' 48) פסק כדברי השד"ח.

ברכת יוצר

והנה לענין ברכת יוצר המאורות נחלקו הראשונים היכא שטעה בתחילה וסיים כראוי, בשו"ע (או"ח נט, ב) כתב המחבר וז"ל אבל אם אמר בדברו מעריב ערבים ולא אמר יוצר אור, או לא סיים יוצר המאורות, לא יצא. ואם אמר יוצר אור ובורא חשך אשר בדברו מעריב ערבים וגם סיים מעריב ערבים, לא יצא. מבואר שצריך שבין הפתיחה ובין הסיום יהיה כדבעי.

ועי' ביה"ל שכל זה לדעת השו"ע וכל הפוסקים האחרונים דתרווייהו בעינן שיהיו כדין, א' פתיחת ברכה או אמצעיתה, ב' חתימת הברכה. והגר"א בביאורו השיג על פסק השו"ע בכמה ראיות, ופסק לעיקר דעת הרשב"א המובא בב"י דתלוי רק בחתימת הברכה לבד, שאם חתם כדין יצא. גם במלחמות ה' להרמב"ן מבואר לגירסתו כדעת הרשב"א, דאם סיים יוצר המאורות אף שלא אמר בתחלה רק מעריב ערבים אעפ"כ יצא.

ולפי"ז בנ"ד היכא שסיים כדבעי לשיטת הגר"א שפיר דמי, ולכן בדיעבד הו"ל ספק ברכות ולהקל, ומובן א"כ מש"כ השד"ח שבדיעבד יצא בחתימה לבד.

וע"ע בשו"ת שבט הלוי (ג, יח) שדן במי שהחסיר בפתיחת ברכת אחת מעין ג' וסיים כהוגן, וכתב שבפשוטו תלוי בהמבואר בסימן נ"ט שאם טעה ואמר אשר בדברו מעריב ערבים אע"פ שסיים ברוך יוצר המאורות לא יצא, דמטבע ארוכה צריך שיהיה ההתחלה וסוף כדין. ובבהגר"א (סימן נ"ט) פסק שאפילו במעריב ערבים ויוצר המאורות יצא אם סיים יוצר המאורות דלא כסתמת השו"ע. א"כ בנ"ד לפי פסק השו"ע צריך לחזור ולהתחיל מתחילת הברכה אע"פ שכבר אמר ה', ואם נצרף שיטת הגר"א יהיה זה ספק ברכה. ואולי לכל הדעות לפני שסיים יכול לומר על המחיה ועל פרי העץ, ולסיים כהוגן. ואולי יש להביא קצת ראיה לזה ממש"כ המשנ"ב (שם) וז"ל דתרווייהו בעינן שיהיו כדין, א' פתיחת ברכה או אמצעיתה, ב' חתימת הברכה, משמע שאמצע הברכה הוי כמו הפתיחה. ועי"ש שהראו לו מש"כ בשדי חמד, אמנם לא חזר בו ממה שפסק.

פתח כהוגן וסיים שלא כהוגן

והיכא שפתח כהוגן וסיים שלא כהוגן, לכו"ע לא יצא וצריך לחזור ולברך מה שחיסר. שרק היכא שלפחות סיים כהוגן יש לסמוך על השיטות שהעיקר הוא החתימה. אבל גם בזה כתב הפסקי תשובות (הנ"ל) שבדיעבד יצא, וצ"ע.

וע"ש (הערה 155) שמבסס דבריו על המתבאר בסי' תפז (סעיף א) ומשנ"ב (סק"ז), לענין שבת שחל בו יו"ט ושכח להזכיר אחד מהם, דיש דיעות בין האחרונים, וספק ברכות להקל. עוד כתב שיש לחלק בין גידול זה, דמתחשבים גם עם תחילת הברכה או אמצעה, לבין הדין שהכל הולך אחר החיתום, דשם אין צריך לחתום אלא ענין אחד, וכיון שחתם שלא כהוגן הוי בגדר משנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות, משא"כ בנ"ד שחתימתו היתה כהוגן לענין אחד שחייב לברך עליו, אלא ששכח להזכיר עוד ענין ובזה כיון שהזכירו בטופס הברכה שפיר דמי.

אבל מש"כ שבשו"ת שבט הלוי אין מובא אלא באופן שבפתיחה שכח להזכיר מין אחד ובחתימה נזכר והזכיר

דיצא ידי חובתו, ולכן אין ראייה מדבריהם שלהפך לא יצא ידי חובתו, מדלא הדגישו זאת כלל בדבריהם שדווקא אחר החתימה אזלינן, דלא נקטו ציור זה אלא מאורחא דמילתא דטעותא דשכיחא הוא לשכוח מלהזכיר בתחילה וליזכר בסוף, ולהפך אינו שכיח. נראה לי שזה אינו שהרי מדמה נידוננו לההיא דיוצר אור, א"כ אם שם לכו"ע הולך אחר החתימה, אז גם כאן. וכן פסק בספר וזאת הברכה (שם) שאפילו אם הזכיר הכל בפתחיה, ובחתימה לא הזכיר אלא מין אחד צריך לחזור ולברך.

אכל מזונות ושתה יין ובירך רק על המחיה

בשול"ת הר צבי (או"ח א, קה) הביא מעשה באחד שאכל מזונות ושתה יין, והיה צריך לברך ברכה אחת על המחיה ועל הגפן, ושכח ובירך על המחיה ולא כלל על הגפן. והורה הגר"א ראם זצ"ל שצריך לברך שנית על היין. והעירו עליו מדברי העט"ז (סימן רח) שיוצאים בברכת על המחיה על היין.

וכתב הגרצ"פ שאין זו השגה, שדברי העט"ז הם דוקא במי ששתה יין בלבד וטעה ובירך על המחיה על היין ששתה אז הוא יוצא בדיעבד, אבל בנ"ד שאכל גם מזונות ברכתו על המחיה היא רק על המזונות, כיון שלא היתה כוונתו לפטור בברכתו על המחיה את היין רק את המזונות, דאם היה זוכר את היין היה מברך על המחיה ועל הגפן, לכן לא יצא ידי ברכת היין.

וכן איתא ברש"י (ברכות מא, א), דהא דתנן בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא, ה"מ בחד מינא וטעה ובירך עליה בורא פרי האדמה, אבל צנון וזית ובירך על הצנון לא נפטר זית. ובשול"ע (רו, ב) כתב המחבר היו לפניו פרי האדמה ופרי העץ, ובירך על פרי האדמה ונתכוין לפטור את פרי העץ יצא. ובשערי תשובה (ס"ק א) כתב בשם הא"ר דצריך כוונה, הא סתמא אפילו היה לפניו דבר שברכתו שהכל ודבר שברכתו בפ"ע או האדמה, וטעה ובירך על שהכל תחלה אין נפטר על עץ או האדמה בלא מתכוין וכו'. וה"ה בנ"ד שאין יוצא ידי ברכת היין בלא מתכוין.

וע"ע בשול"ת מנחת שלמה (א, צא) שרוצה להוכיח שלא יצא, מהא דאיתא בשול"ע (או"ח רח, טו) שאם בדיעבד בירך על הענבים בפ"ה או אחריהם על הגפן יצא. וכתב המשנ"ב (ס"ק סט) דה"ה אם שתה יין ונתכוין לפטור הענבים דיצא. ואינו דומה לסעיף י"ד שאם שתה יין וברך בפ"ה ג' ואכל ענבים, צריך לברך עליהם בורא פרי העץ, דהתם לא כוון בפירוש בברכת פה"ג לפטור הענבים, לכן אמרינן דממילא לא מיפטר, דלכתחלה יש לו לברך על כל אחד ברכה מיוחדת.

הזכרת חנוכה ופורים

בשבת ויו"ט ור"ח מזכירין מעין המאורע במעין ג', אבל בחנוכה ופורים אין מזכירין על הניסים במעין ג', וצ"ב למה. עוד הק' הגר"ז למה כשמזכירין מעין המאורע מזכירין אותו אחרי ובנה ירושלים, ואילו בבהמ"ז מזכירין מעין המאורע לפני ובני ירושלים. ות"י הגר"ז שברכת מעין ג' כשמו כן הוא, ברכה אחת מעין ג' ברכות, ר"ל ברכה שהיא קיצור של ג' ברכות, ולכן באמת קשה איך מזכירין מעין המאורע הרי אינו ברכה אלא אזכרה, אלא הרי קי"ל שאם שכח מעין המאורע ונזכר קודם שהתחיל ברכת הטוב והמטיב, אז הדין הוא שאומר ברוך אשר נתן וכו', ולכן יש אפשרות לקצר אותו בברכת מעין ג', שהרי יש נוסח של ברכה במעין המאורע. ולפי"ז מוסבר למה מזכירין אותו אחרי ובנה ירושלים, דרק אז יש לו נוסח של ברכה.

ולפי"ז מיושב הפלא ופלא למה אין מזכירין חנוכה ופורים במעין ג' משום, דבחנוכה ופורים אף פעם אין בהזכרתה נוסח של ברכה, שאם שכח לומר על הניסים אינו אומר אלא בהרחמן, ולכן א"א להזכירו במעין ג' שאינו, אלא קיצור של ברכות.

וראיתי בשול"ת ציץ אליעזר (ט, לג ד"ה ואודות) שבספר מנחת שי מוסיף על פי דברי הרבינו יונה (ברכות כט) שמסביר דברי שמואל למה שסובר שבמוצ"ש ומוצאי יו"ט אינו מתפלל הבינו מפני שצריך לומר הבדלה בחונן

הדעת, דמר זוטרא השיב על זה ונכללה מכלל הבינו המבדיל בין קודש לחול, ונשאר בקושיא. וכותב הר"י דאפ"ה מילתא דשמואל הלכתא הוי, והטעם למה לא תקנו מעין הבדלה, מפני שההבדלה אינה ברכה בפני עצמה אלא שאנו כוללים אותה בברכת אתה חונן, ואם היו אומרים מעין הבדלה היה נראה שההבדלה היא ברכה בפני עצמה, כיון שהתקינו מעין הבדלה כמו שתיקנו מעין שאר הברכות.

ומטו משמיה דהגרי"ד סאלאווייציק (מבוסטון) תי' אחר, שברכת מעין ג' כל ענינו הוא לקצר הברכות, ואמירת על הנסים אינו כשאר הזכרות שמזכירין אותו בברכת רחם, אלא מזכירין אותו בברכת הודאה, במילים אחרים אנחנו מרחיבים את ההודאה של ברכת נודה לכלול הודאה על הנסים שנעשו בחנוכה ופורים, א"כ אין סיבה להגיד את זה בברכת מעין ג', שהרי כל כולו לא בא אלא לקצר, אז למה להאריך בהודאה.

אבל עיקר הקושיא כבר שאלוהו הראשונים, שבשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג ח"ד סי' ע) כתב וז"ל ולהזכיר מעין המאורע בחנוכה ופורים לא צריך, דאפילו בבהמ"ז איכא למ"ד (שבת כד, א) דאין מזכיר, ואם בא להזכיר מזכיר בהודאה, אבל במעין שלש לא יעלה על לב איש כיון דליכא הודאה בברכה דמעין ג' אין מזכיר, דלא להזכיר מאורע בחנוכה ופורים אלא היכא דאיכא הודאה בתפלה. משמע שיש כאן שני סברות, א' שברכת מעין ג' יותר קל מבהמ"ז, והיות ואפילו שם יש מ"ד שאינו מזכיר, א"כ כאן לכו"ע אין חיוב, ב' שלא מוזכר המלה הודאה במעין ג', ועל הנסים תיקנו לאומרו דווקא בהודאה.